

ЗМІНИ У ЗМІСТІ ОСВІТИ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ XIX ст. У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ

О. В. Мокроменко

Харківський національний технічний університет

сільського господарства імені Петра Василенка

вулиця Алчевських 44, Харків, Україна, 61002

olenavmokromenko@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0003-0824-3245>

Стаття вивчає теоретичний та практичний досвід організації освіти у Великій Британії XIX ст. Особливу увагу приділено змісту освіти. Визначено роль зміни змісту на трьох етапах розвитку освіти згідно з соціально-політичними, культурно-педагогічними чинниками. Проаналізовано складові змісту освіти на трьох етапах становлення національної системи освіти у Великій Британії XIX ст. Доведено відсутність загального, обов'язкового, задокументованого змісту освіти на перших двох етапах. Визначено залежність змісту елементарної освіти від типу шкіл та соціального рівня учнів у Великій Британії XIX ст. Встановлено загальну спрямованість змісту освіти на трьох етапах. Можна зробити висновки про те, що зміст освіти на трьох етапах має свої особливості. Головні дисципліни – письмо, арифметика, читання Біблії, ремесло. Другорядні дисципліни – дисципліни природничого циклу. Визначено стислий характер освіти на перших двох етапах. Зміст мав практичну спрямованість у вивченні англійської, єдність трудового виховання та навчання читанню, письму та арифметиці на третьому етапі. Відсутні визначені єдині навчальні програми на перших двох етапах. Одним з суттєвих недоліків змісту елементарної освіти на перших двох етапах є заборона вивчення національних мов Шотландії, Уельсу. Зміст освіти на третьому етапі характеризується обов'язковою програмою навчання письму, читанню, арифметиці англійською в елементарних школах по всій країні. На третьому етапі були запроваджені дисципліни природничого циклу та мистецтво. Було заборонено обов'язкове релігійне виховання в усіх школах елементарної освіти. Зміст освіти конкретизувався на третьому етапі шкільними комітетами, Міністерством народної освіти та комісіями.

Ключові слова: зміст, національна система освіти, складові змісту, заклади освіти, становлення національної системи освіти, Велика Британія.

Е. В. Мокроменко

*Харьковский национальный технический университет сельского хозяйства им. П.Василенка
улица Алчевских 44, Харьков, Украина, 61002*

ИЗМЕНЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В ВЕЛИКОБРИТАНИИ XIX ст. В ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Статья изучает опыт теории и практики организации образования в Великобритании XIX ст. Особое внимание уделено содержанию образования. Роль изменения содержания на трех этапах становления системы образования определена в соответствии с социальными-политическими, культурно-педагогическими особенностями. Проанализированы составляющие содержания образования на трех этапах становления национальной системы образования в Великобритании XIX ст. Доказано отсутствие общего, обязательного и задокументированного содержания на первых двух этапах. Определена зависимость содержания образования от типа школ элементарного образования и социального положения учеников в Великобритании XIX ст. Установлено общая направленность содержания образования на трех этапах. Можно сделать выводы о том, что содержание образования на трех этапах имеет свои особенности. Главные дисциплины – письмо, арифметика, чтение Библии, рукоделие. Второстепенные дисциплины – дисциплины естественного цикла. Определен ограниченный характер образования на первых двух этапах. Содержание имело практическую направленность в изучении английского, предполагалось единство трудового воспитания и обучения чтению, письму и счету на третьем этапе. Отсутствовали определенные единые учебные программы на первых двух этапах. Один из существенных недостатков содержания элементарного образования на первых двух этапах – запрет на изучение национальных языков Шотландии, Уэльса. Содержание образования характеризуется на третьем этапе обязательной программой обучения чтению, пись-

му, арифметике на английском языке в элементарных школах по всей стране. На третьем этапе были внедрены дисциплины естественного цикла и искусство. Было запрещено обязательное религиозное воспитание во всех школах национальной системы образования. Содержание образования на третьем этапе конкретизировалось школьными комитетами, Министерством народного образования, комиссиями.

Ключевые слова: содержание, национальная система образования, составляющие содержания, образовательные заведения, становление национальной системы образования, Великобритания.

O. V. Mokromenko

Kharkiv Petro Vasylenko National Technical University of Agriculture,
44, Alchevski Str., Kharkiv, Ukraine, 61002

THE CHANGES OF CONTENT OF EDUCATION IN GREAT BRITAIN IN THE 19 th CENTURY DURING THE PERIOD OF FOUNDATION OF NATIONAL SYSTEM OF EDUCATION

The article investigates the issue of the experience in theory and practice of organizing of national system of education in Great Britain during the 19 th century. Special attention is given to the education content. The role of changing content at three stages of education in the process of foundation of national system of education has been defined according to social and political, cultural and pedagogical prerequisites. The content components of education at three stages of the foundation of national system of education in Great Britain in the 19 th century have been analyzed. Lack of common, compulsory and legal content at first two stages has been proved. Dependence of education content on the types of education schools and pupils social classes of Great Britain of the 19 th century has been determined. General orientation of education content at three stages of formation of national system of education has been identified. It is concluded that content of education at three stages has its own characteristics. The main disciplines are Writing, Arithmetic, Reading Catechism and Craft. Secondary disciplines are the Sciences. Condensed character of education at the first two stages has been denoted. Education content was characterized by case studies on English, it was based on work education and teaching of writing, reading and arithmetic at the third stage. It was a lack of common curriculum in the education schools at first two stages. One of the significant disadvantages of education content at the first two stages is the prohibition of learning national languages at schools of Scotland and Wales. Education content at the third stage has been expanded by compulsory curriculum in English writing, reading and arithmetic for all schools of national system of education throughout the country. Sciences and Art disciplines have been introduced at the third stage. Compulsory religious education at the third stage has been prohibited for all education schools. Content of education at the third stage has been concretized by education schools committees, Ministry of People Education and its commissions.

Key words: content, national system of education, content components, education schools, foundation of elementary education, Great Britain.

Постановка проблеми. Вхідження України у Болонський процес вимагає аналізу освітніх напрацювань з метою конструктивних запозичень.

Праці британських науковців аргументують тезу про те, що Британський досвід освітніх реформ є найбільш тривалим та суперечливим, але водночас багатим та успішним серед розвинених країн, тому, на нашу увагу, заслуговують як його цільові, процесуальні та результативні характеристики, тобто стратегія і реалізація реформ.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є: теорія наукового пізнання з її вимогами об'єктивності й доказовості; концептуальні ідеї педагогіки про людину як найвищу цінність суспільства; діалектико-матеріалістичні положення про соціальну зумовленість розвитку освітніх процесів. Єдність особливого і загального, національного і загальнолюдського, історичного

і логічного. Дослідження базується на принципах системності, комплексності, історичної об'єктивності й культури відповідності. Для вирішення мети нашого дослідження були використані методи, традиційні для історико-педагогічних досліджень, зокрема: порівняльно-історичний і системно-структурний і системно-структурний – з метою визначення ступеня наукової розробки проблеми; конкретно-пошукові – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та систематизація наукових фактів для вивчення чинників та етапів становлення національної системи освіти у Великій Британії у XIX ст.; вивчення історичної літератури, архівних, статистичних документів – для узагальнення досвіду організації національної системи освіти, змістовного і методичного забезпечення шкіл у Великій Британії у досліджуваній період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження красномовно свідчить про

те, що англійські вчені Е. Куберлі, Дж. Гріноу, Ф. Бедаріда, Дж. Адамсон, Г. Белфор, П. Хорн, Дж. Лавсан у різні етапи суспільного життя аналізували сутність, зміст, завдання національної системи освіти, ставили перед особистістю вимоги щодо служіння суспільству, а також формулювали завдання держави для забезпечення певних прав і свобод громадян.

Наукова новизна і теоретичне значення здобутих результатів полягає і в тому, що вперше схарактеризовано поетапно зміст, особливості організації роботи в школах національної системи освіти Великої Британії у XIX ст.

Формулювання мети статті: проаналізувати зміст освіти на всіх етапах становлення національної освіти у Великій Британії досліджуваного періоду.

З огляду на поставлену мету ми виділяємо наступне **завдання:** визначити складові змісту освіти у відповідних закладах Великої Британії даного періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ході узагальнення матеріалів з теми дослідження з'ясовано, що єдиного загального обов'язкового для всіх типів шкіл у Великій Британії на перших двох етапах становлення досліджуваної категорії не існувало. Це пояснювалося тим, що не існувало єдиного типу масової державної елементарної школи та закону про загальну обов'язкову безкоштовну освіту.

Опрацювання матеріалів з теми дослідження свідчить про те, що на практику наповнення навчальних курсів у закладах освіти у перший етап (1808 – 1833 рр.) впливала соціальна структура населення, суспільно-економічні та політичні процеси, що відбувалися у Великій Британії у досліджуваний період [2; 7; 11].

З'ясовано, що для дітей середньої і вищої соціальних верств населення обсяги освіти визначалися вимогами статутів до вступу у граматичні і публічні школи. Ретельний історіографічний аналіз джерел доводить, що в народних школах Англії, Уельсу та Шотландії багато уваги приділяли залученню дітей до традицій різних релігійних сект, історії та церковної догматики, під наглядом яких школи перебували з XV – XVI ст. до 1870 р. [2].

Освіті Великої Британії досліджуваного періоду притаманна традиційність: кожна школа складала свій навчальний план і програми, керуючись рекомендаціями ініціаторів відкриття цих шкіл, меценатів. Темати-

ка і зміст навчальних занять розроблялися з урахуванням виду виробничої сфери, позицій учнів і батьків, можливостей школи і регіональних потреб.

На всіх етапах свого становлення британська освіта спиралася на органічне поєднання навчання і продуктивної праці, вважаючи останню основою становлення особистості. Процес трудового виховання починався з залучення дітей до праці у побуті. Пріоритет надавався оздобленню помешкання, обслуговуванню, садівництву, городництву, догляду за домашніми тваринами. Поступово, відповідно до віку і статі, дітьми засвоювалися ті види робіт, які входять у коло чоловічих та жіночих обов'язків, виховувалася повага до них, як до занять, гідних представників усіх верств. У формуванні кола навчальних предметів закладів елементарної освіти цінним був несок представників англійської трудової школи: Т. Мора, Дж. Мільтона, С. Гартліба, Дж. Д'юрі, У. Петті, Дж. Уінстенлі, Дж. Локка, Т. Дея, Р. Оуена. У методичних настановах цих просвітників простежується спільна ознака: надання переваги трудовому навчанню для гармонійного розвитку дитини; поєднання розумової і фізичної праці; чергування теоретичних і практичних занять, праці і відпочинку. Досвід Великої Британії свідчить, що відтворення і збереження національних традицій трудового та фізичного виховання в сім'ї уважався одним із провідних чинників економічного зростання держави, утвердження нації у світовому співтоваристві.

У ході дослідження детально аналізується вплив соціальних реформ другого етапу на британські родини різних верств населення, що привели до зміни їх традиційних рис, а відповідно й шляхів виховання дітей у них.

У ході проведеного дослідження з'ясовано, що на перших двох етапах освіти діти селян, працівників промислово-виробничої галузі, шахт могли здобути у так званих народних школах. Цей тип шкіл не давав права випускникам продовжити навчання для здобуття середньої освіти у граматичних, громадських школах, вищої освіти – в університетах [2; 10].

Народні школи надавали практично спрямовану освіту. У національних, британських школах багато уваги приділяли читанню і тлумаченню релігійних текстів. Письмо і арифметика викладалися як обов'язкові предмети у британських школах, другорядними уважалися у національних школах (після читання і тлумачення релігійних текстів). Випускники цих шкіл на могли продовжувати навчан-

ня у середніх чи вищих навчальних закладах. З цієї причини народні школи піддавалися гострій критиці серед громадських діячів і просвітян-науковців. Однак, варто наголосити, що фактично це був чи не єдиний тип навчальних закладів, який давав змогу здобути освіту дітям із бідних сімей [2; 9].

Слід зазначити, що у зв'язку з посиленням державного контролю за народними школами у Великій Британії на третьому етапі у практиці освіти було уведено обов'язкові програмні вимоги з читання, письма англійською мовою, арифметики в усіх народних школах у зв'язку з упровадженням державних субсидій школам за результатами навчання з 1862 р. [2; 8].

Слід позитивно оцінити той факт, що програма трьох «R» стала обов'язковою на другому і третьому етапах. Хоча, як доводить аналіз історичних джерел з теми, це часто розцінювалося як умова для отримання школою державної субсидії [2; 5]. Таким чином виникали перешкоди у фінансуванні тих шкіл, що потребували коштів на вирішення нагальних проблем.

Поряд з позитивною оцінкою зрушень у формуванні змісту освіти у ході дослідження на першому і другому етапах виявлено такі недоліки: введення у програму англійської мови призвело до заборони вивчення національних мов у школах Шотландії та Уельсу. Наведемо приклад. За результатами перепису населення 1891 р. 54 % корінного населення Уельсу володіли розмовною національною мовою, 69 % – англійською. За 10 років (1870 – 1880 рр.) розмовна англійська мова поступово витіснила національну розмовну валійську мову. Доцільність вивчення англійської мови усвідомлювалася батьками як умова подальшого навчання дітей [2; 10].

На третьому етапі особливий вплив на розвиток практики освіти у Великій Британії було поширено наукову основу для розвитку навчання мови у країні. Уперше в історії освіти представниками реформаторського руху було порушено питання про підготовку вчителів мов, диференціацію змісту навчання залежно від професійно спрямованої мети навчання.

Як уже вказувалося вище, з 1870 р. було заборонено обов'язкове релігійне виховання у дусі будь-якого віросповідання чи сектантства. Але релігійне виховання здійснювалося під час викладання Закону Божого та проведення церковних обрядів (час на початку або наприкінці навчального дня). Учень за бажанням батьків міг бути звільнений від відвідування таких занять і церемоній лише на третьому етапі розвитку досліджуваної ідеї [2; 9; 10].

Навчальні плани національних та британських шкіл були проаналізовані нами з матеріалів праць, присвячених аналізу педагогічного досвіду Ен. Белла і Дж. Ланкастера, які прислужилися становленню національної системи освіти на всіх трьох етапах.

Вивчення навчальних планів Дж. Ланкастера і Ен. Белла свідчить про єдине предметне наповнення навчального курсу поряд з іншими видами народних шкіл, що діяли на першому етапі, а саме: читання, письмо, арифметика, закон Божий, шиття та в'язання (додатково для дівчат). Порівняльний аналіз двох навчальних планів дозволив виявити відмінності: протягом дня у школах Ен. Белла проходили заняття з усіх предметів. У школах Дж. Ланкастера учні I відділення вчилися письма і читання з 1 по 8 класи. З 5-го класу учні I відділення вивчали ще й арифметику (цей клас вважався початком II відділення). У 8 класі I відділення вводили вивчення Закону Божого. Отже, це доводить, що в змісті навчання в школах Дж. Ланкастера надавався пріоритет навчання письма і читання [1; 2].

З аналізу предметної програми та вивчення матеріалів про режим роботи шкіл Ен. Белла можна зробити висновок про те, що багато часу присвячувалося релігійному вихованню. Учні обов'язково слухали і виголошували щоденні молитви вранці та ввечері, щоденно співали псалми. Також виділяли години на вивчення Закону Божого [1; 2].

Встановлено, спільним у предметних програмах Дж. Ланкастера і Ен. Белла було виклад навчального матеріалу за принципом від простого до складного. Особливістю змісту шкіл Дж. Ланкастера, на наш погляд, є зв'язок предметної програми із розподілом учнів на класи. Оскільки кожний клас мав свої завдання у навчанні письма та читання, арифметики. Подібний матеріал вивчався на заняттях читання і письма. Таким чином практично реалізувався принцип системності і систематичності, забезпечувався комплексний характер навчання грамоти [1; 2].

Зміни в університетських програмах, наукові відкриття, поступовий відхід від теології, збільшення державного контролю, перехід до світської освіти – ці та інші причини зумовлювали поширення у навчальних програмах шкіл природничого, історичного і математичного циклу.

У дослідження виявлено, що на третьому етапі шкільними комітетами і комісіями за

погодженням міністерства народної освіти було визначено загальну спрямованість навчальних курсів шкіл національної системи:

- трудове виховання і навчання читання, письма, навичок усної лічби у школах для малолітніх дітей (вік 3 – 7 років);
- поєднання загального характеру предметних уроків читання, письма, арифметики, малювання, шиття (для дівчат) з вивченням однієї чи кількох наук: англійської літератури, географії, природознавства, історії, опануванням одного з предметів: алгебри, геометрії, механіки, фізики, хімії, фізіології, гігієни, основ землеробства, бухгалтерії, стенографії, французької чи німецької мов. Це було основною умовою отримання елементарними школами (для дітей віком 7 – 14 років) більшої суми грошової субсидії [2;8].

Вивчення матеріалів з теми дослідження доводить, що на всій території Великої Британії на третьому етапі набули поширення такі рівні у викладанні предметів в елементарних школах:

1 – школи для неповнолітніх дітей у віці від 3 до 7 років, де зміст спрямовувався на моральне, релігійне і трудове виховання;

2 – початкові школи нижчого рівня для дітей у віці 7 – 14 років, де у змісті наголос робився на вивчення письма і арифметики;

3 – вищі народні школи, де діти – вихідці з неаристократичних сімей мали змогу отримати елементарну базову освіту, що документально стала визнаватися у Великій Британії лише з 1907 р.

Така вікова диференціація навчальних курсів у закладах національної системи освіти збереглася до теперішнього часу.

Установлено, що професійним спрямуванням навчання відрізнялися школи, які створювалися за приватної ініціативи упродовж усіх визначених етапів.

Для третього етапу було притаманним постійне оновлення навчальних програм. Це підтверджує такий приклад. Комісія Брайса в 1895 р. звітувала про те, що на потреби народної освіти було зібрано пожертвувань у розмірі 735 тис. ф.ст. [2;6].

Зміни в університетських програмах, наукові відкриття, поступовий відхід від теології, збільшення державного контролю, перехід до світської освіти – ці та інші причини зумовлювали поширення у навчальних програмах шкіл природничого, історичного і математичного циклу [2;5].

За підтримки церкви у Великій Британії у досліджуваний період засновувалися парафіяльні, благодійні школи, в яких зміст спрямовувався переважно на релігійне і трудове виховання. У дослідженні виявлено такі ознаки трудового елементарного навчання: зв'язок між елементарною школою й виробництвом; різноманітний вибір практичних предметів; комплексний підхід до викладання; урахування суспільно корисного характеру трудової діяльності учнів елементарних шкіл; обов'язкове початкове професійне навчання.

Жіночі навчальні заклади поділялися на категорії так само, як і чоловічі, переважна більшість їх належала до приватних шкіл. Понад 70 % дівчат здобували освіту у приватних навчальних закладах. Суспільно-економічні, культурні процеси сприяли поступовому наближенню змісту жіночої освіти до реальних потреб дівчат, професійній спрямованості більшості предметів, що викладалися.

Проведений аналіз джерел з теми дослідження підтвердив, що елементарна освіта у Великій Британії формувалася як дуалістична. Для неї були характерні такі ознаки: відсутність наступності між ланками загальної школи, розбіжність у змісті навчання між елітарними і масовими елементарними школами. Яскраво простежувалося протиріччя між формальним визнанням рівного права на освіту і фактичною дискримінацією учнів народних елементарних шкіл через диференціацію змісту навчання за становим принципом [2;3;4]. Перешкодою було й те, що існувала невідповідність програм віковим можливостям учнів, необов'язковість існування підготовчих класів у середніх школах.

Загалом визначено спільні для всіх етапів характеристики досвіду наповнення навчальних курсів закладів національної системи освіти:

- основні дисципліни: письмо, читання, арифметика, Закон Божий, ремесла, другорядні: дисципліни природничого циклу;
- відсутність чітко визначених єдиних навчальних програм, стислий опис методів навчання;
- практична спрямованість у вивченні мови, трудове виховання і навчання читання, письма, формування практичних навичок усної лічби.

Предметом законної гордості уряду стали позитивні результати поширення стратегій грамотності: кількість випускників шкіл Ве-

ликої Британії, котрі досягли запланованого стандарту мовної грамотності, збільшилася з 26% у 1876 р. до 55% у 1902 р.; рівень математичної грамотності зріс відповідно: з 14% до 41% [7].

На першому етапі необов'язкова елементарна освіта вноrmовувалася фабричним законодавством, яке обмежувало використання дитячої праці на фабриках і таким чином вивільняло час для навчання дітей віком до 13 років.

Спрямованість елементарної освіти на релігійне виховання відзначалася у звітах спеціальних королівських комісій за результатами дослідження досвіду організації шкільництва в Англії, Уельсі та Шотландії, в законодавчих актах і біллях, проектах організації народної освіти, що обговорювалися в парламенті.

Найхарактернішою ознакою другого етапу варто відзначити звернення уряду до проблем освіти через надання дотацій школам, формування мережі педагогічних коледжів, заснування Комітету з питань освіти, введення інспектування шкіл, фактичну заборону праці дітей до 9 років на всіх підприємствах країни

У визначенні змісту освіти ініціатива належала приватним особам – організаторам елементарних шкіл при заводах, фабриках і сільських фермах, що зумовило спрямування мети на формування початкових професійних знань і вмінь.

Доведено, що упровадження нової державної системи субсидій відповідно до результатів навчання та головні положення законодавчого акту 1870 р. відіграли вирішальну роль у реформуванні змісту навчання на третьому етапі.

Установлено, що головним досягненням впровадження законодавчих актів про освіту третього етапу є заснування повної і відносно завершеної системи загальної і безкоштовної освіти у Великій Британії.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Установлено, що зміст освіти змінювався за етапами. Установлено, що релігійні чинники мали найбільший вплив у фінансуванні відкриття і утримання елементарних шкіл, реформуванні змісту навчання.

Виявлено, що нормативна база впливала на визначення і динаміку розвитку змісту в різних типах шкіл у Великій Британії у ХІХ ст.

Встановлено, що зміст освіти формувала група головних (письмо, читання, арифметика, закон Божий, ремесла) та група другорядних (природничий цикл) дисциплін. На перших двох етапах були відсутні єдині визначені навчальні програми. Протягом третього етапу, завдяки зусиллям шкільних комітетів, Міністерства народної освіти, міністерських комісій, зміст елементарної освіти мав практичну спрямованість у вивченні англійської мови. А також передбачалася єдність трудового навчання та навчання письму, арифметиці, читанню (у процесі технічних вправ).

Подальше дослідження планується у напрямку аналізу підготовки вчителів для закладів народної освіти та визначенні її впливу на становлення національної системи освіти у Великій Британії ХІХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гамель И. О способах взаимного обучения по системам Белла, Ланкастера и других. Санкт-Петербург : Тип Глазунова, 1845. 179 с.
2. Мокроменко О. В. Развитие элементарной освіти у Великой Британии ХІХ ст. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01. Харків, 2011. 196 с.
3. Adamson J.W. English Education 1789 – 1902. Cambridge : Cambridge University Press, 1930. 220 p.
4. Balfour G. The Educational System of Great Britain. Oxford : Oxford University Press, 1903. 400 p.
5. Barnard H. C. A History of English Education from 1760. London: University of London Press, 1961. 150 p.
6. Bartley G. The Schools for the people, containing the history, development and present working of each description of English school for the industrial and poorer classes. London: Daldy, 1871. 582 p.
7. Bedarida F. A Social History of England 1851 –1990. / F. Bedarida; translated by A.S. Forster. London, New York: Rontleg, 1991. 200 p.
8. Cubberley E. History of Education. The USA: Boston, 1928. 700 p.
9. Greenough J. The Evolution of the Elementary Schools of Great Britain. London: University of London Press, 1903. 205 p.
10. Horn P. Education in Rural England 1800-1914. London: University of London Press, 1978. 368 p.
11. Lawson J., Silver H. A Social History of Education in England. London: University of London Press, 1973. 210 p.

REFERENCES:

1. Gamel, I. (1845). O sposobakh vzayemnoho obuchenia po sistemam Bella, Lancastera i drugih [About the ways of mutual education according to the systems of Bell, Lancaster and others].S.-P.: Typ Glazunova.[in Russian].
2. Mokromenko, O. (2011). Rozvytok elementarnoi osvity u Velykii Brytanii 19 st.–Rukopys. Dysertatsia na zdobuttia naukovoogo stupenia kandydata pedagogichnykh nauk za spetsialnistiu 13.00.01. – zagalna pedagogika ta istoria pedagogiky. Kharkivskyyi natsionalnyi pedagogichnyi universytet imeni Grygoria Skovorody [Elementary Education Development in Great Britain in the 19 th century. – Manuscript. Thesis for a Candidate Degree in Pedagogy, specialty 13.00.01 – Pedagogy and Pedagogy History]. Kharkiv H.S. Skovoroda National Pedagogical University]. Kharkiv : KhNPU, p.88. [in Ukrainian].
3. Adamson , J.W. (1930). English Education 1789 – 1902. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
4. Balfour, G.(1903). The Educational System of Great Britain. Oxford: Oxford University Press. [in English].
5. Barnard, H. C. (1961). A History of English Education from 1760. London: University of London Press. [in English].
6. Bartley, G. (1871). The Schools for the people, containing the history, development and present working of each description of English school for the industrial and poorer classes. London: Daldy. [in English].
7. Bedarida , F. (1991). A Social History of England 1851 –1990. London, New York: Rontlege. [in English].
8. Cubberley, E. (1928). History of Education. The USA: Boston. [in English].
9. Greenough, J. (1903). The Evolution of the Elementary Schools of Great Britain. London: University of London Press. [in English].
10. Horn, P. (1978). Education in Rural England 1800-1914. London : University of London Press. [in English].
11. Lawson, J.& Silver, H. (1973). A Social History of Education in England. London : University of London Press. [in English].